

Grzegorzyczkowa, Renata

Od wspólnoty do obcości. Rozwój znaczeniowy polskiego przymiotnika 'obcy' na tle słowiańskim

Etnolingwistyka 20, 39-50

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Renata Grzegorzycowa
(Warszawa)

OD WSPÓLNOTY DO OBCOŚCI. ROZWÓJ ZNACZENIOWY POLSKIEGO PRZYMIOTNIKA *OBCEY* NA TLE SŁOWIAŃSKIM

Głównym celem artykułu jest prześledzenie rozwoju semantycznego prasłowiańskiego przymiotnika **obvlyb*, oznaczającego pierwotnie wspólnotę, ogólność, powszechność, którego kontynuant w języku polskim (*obcy*) uzyskał znaczenie ‘nienależący do wspólnoty’. Zbliżył się tym samym do przymiotnika *cudzy*, wywodzącego się od prasłowiańskiego przymiotnika **tjudьb*, którego kontynuanty w innych językach słowiańskich są podstawowymi wykładnikami znaczenia ‘obcości’.

Autorka podejmuje również próbę wyjaśnienia, jak doszło do przesunięcia semantycznego od ‘wspólnoty’ do ‘obcości’ w polskim przymiotniku *obcy*. Formuluje hipotezę, iż znaczenie ewoluowało od ‘wspólny, ogólny, powszechny, należący do wszystkich’, poprzez ‘nienależący do mnie, nie mój własny’, ‘nie nasz własny, nienależący do kręgu bliskiego’, aż do ‘nieznajomy, nieznan, z którym nie nas nie łączy’.

Analizuje ona również relacje semantyczne między przymiotnikami *cudzy* i *obcy* we współczesnej polszczyźnie, dochodząc do wniosku, iż węzłem semantycznym łączącym oba te przymiotniki jest ‘dzierżawczość’, różnie jednak profilowana w każdym z nich. Podejmuje także zagadnienie wartościowania niesionego przez przymiotnik *obcy*. Jego nacechowanie negatywne ujawnia się kontekstowo, niemniej jednak wynika z podstawowej semantyki wyrazu — nienależenie do kręgu bliskiego implikuje ujemną ocenę.

Celem mojego referatu jest przyjrzenie się, jak w perspektywie historyczno-semantycznej ukształtowała się grupa słowiańskich przymiotników oznaczających pojęcie ‘obcości’, a więc najogólniej: ‘nienależenia do kręgu bliskiego mówiącemu (nadawcy zdania lub innej osobie wyznaczonej)’. Pojęcie to stanowi drugi człon przeciwstawienia, które jest przedmiotem tej konferencji, mianowicie opozycji: ‘nasz, bliski, swój, należący do kręgu bliskiego, z którym się utożsamiamy’ i ‘nie nasz, inny, nienależący do kręgu bliskiego, z którym się nie utożsamiamy’.

Prasłowiańszczyzna miała zestaw kilku wyrazów służących do wyrażania analizowanej opozycji pojęciowej. Znaczenie ‘bliskości’ wyrażał leksem **svojь* (‘należący do mówiącego lub podmiotu zdania’ i ‘własny’), a także zaimki dzierżawcze **mojь*, **našь*. Do wyrażania drugiego członu — ‘obcości’ — służyły przymiotniki **tjudь* (kontynuowany w słowiańszczyźnie jako ros. *чужоѡ*, pol. *cudzy*, czes. *cizí*) oraz **inь*, o pierwotnym znaczeniu ‘jeden’ oraz ‘inny’, który kładzie nacisk na znaczenie ‘odmienności’. Tym ostatnim przymiotnikiem nie będę się dalej zajmować, choć niewątpliwie dla całości obrazu badanego pola semantycznego warto by przebadać także jego rozwój semantyczny.

Oprócz tych przymiotników istniał w prasłowiańszczyźnie przymiotnik o zupełnie innym znaczeniu, który w toku rozwoju semantycznego stał się jednym z wykładników omawianej opozycji. Chodzi o przymiotnik **obьtь* o znaczeniu ‘wspólny, społeczny, ogólny’, który w odmienny sposób rozwinął się w poszczególnych językach słowiańskich: wschodnia i południowa słowiańszczyzna zachowała ten przymiotnik (w postaci fonetycznej właściwej tym językom, por. ros. *обуѡѡ*, bułg. *обу* i in.) w dawnym znaczeniu, z ewentualnym rozwinięciem znaczeń pochodnych, natomiast północno-zachodnia słowiańszczyzna utraciła ten przymiotnik bądź też rozwinęła nowe, przeciwne znaczenie, jak w polskim przymiotniku *obcy* ‘nienależący do wspólnoty, kręgu bliskiego mówiącemu’. Jest to najbardziej zagadkowa kwestia w dziejach tego przymiotnika. W dalszym ciągu moich rozważań będę starała się zrekonstruować hipotetyczną drogę tego przesunięcia semantycznego.

Żeby dobrze zrozumieć dzieje słowiańskich przymiotników oznaczających obcość, nienależenie do wspólnoty i wzajemne stosunki między nimi, trzeba sięgnąć do ich etymologii i prasłowiańskiego punktu wyjścia. Zaczniemy więc od rekonstrukcji stanu prasłowiańskiego.

1. Prasłowiański punkt wyjścia

Dane etymologiczne dotyczące obu przymiotników i ogólny obraz ich kontynuantów w językach słowiańskich przedstawia poniższe zestawienie. Wykorzystuję w nim przede wszystkim dane ze słownika etymologicznego Trubaczewa (2005) dla przymiotnika **obьtь* i Vasmera (1958), Sławskiego (1952) oraz Borysia (2005) dla przymiotnika **tjudь*.

A oto syntetyczny obraz punktu wyjścia i rozwoju obu przymiotników:

obьtь(jь)* ‘wspólny, powszechny, ogólny’, (gr. *κοινός*, łac. *communis*). Kontynuanty poświadczone we wszystkich językach wschodniosłowiańskich i południowosłowiańskich. **Brak w łużyckich i połabskim. W czeskim tylko derywaty od rzeczownika *obec* (*obecný*). W polszczyźnie znaczenie pierwotne zachowane

tylko w derywatach: stp. *obec* ‘ogół’, *obecny*, *obczyzna* ‘wspólnota’, *obcować*. Kontynuanta **przymiotnikowy** (*obcy*) wyłącznie w **zmienionym znaczeniu**.

Przymiotnik prasłowiański **obŷtjŷ* (pie. **ob^{hi}-tjo-*), derywowany sufiksem *-tjo-* od przyimka **obŷ-* (<*ob^{hi}-*) o znaczeniu ‘wokół’. Pierwotne znaczenie: ‘taki, który jest wokół, otaczający’ > ‘wspólny’.

tjudŷ(jŷ)* ‘należący do kogoś innego, nie swój’ (gr. ἀλλότριος ‘należący do kogoś innego’, ξενος ‘przybysz’, łac. *alienus* ‘należący do kogoś innego’, *externus* ‘przybysz z zewnątrz’). Kontynuanta we **wszystkich językach słowiańskich, nawiązujące do znaczenia pierwotnego. W rosyjskim dwa wyrazy: rodzimy (*чужоѹ*) i cerkiewizm (*чуждыѹ*), zróżnicowane semantycznie. Scs. *štuždŷ* ‘obcy, wrogi’. W polszczyźnie rozwój semantyczny przymiotnika *cudzy* pozostaje w zależności od rozwoju przymiotnika *obcy*, który uzyskał nowe znaczenie.

Przymiotnik psł. **tjudŷ(jŷ)* kontynuuje praindoeuropejski przymiotnik **teutjo*, derywowany od rzeczownika pie. **teuta/touta* ‘ludzie, lud’. Pierwotne znaczenie ‘należący do innych ludzi’, por. paralelny rozwój w słoweńskim *ljudski* ‘obcy’. Etymologię tę potwierdza znaczenie scs. *umyždŷ* ‘obcy, wrogi’. Także najdawniejsze znaczenie pol. *cudzy* (por. stp. *cudzy człowiek*, *posłowie z cudzej nacjej*) to ‘należący do innej grupy ludzi’.

Z przedstawionego obrazu wylania się kilka kwestii, wymagających wyjaśnienia.

Problem 1. Jak rozwijały się **znaczenia obu przymiotników** w poszczególnych językach? W językach, w których wykładnikiem ‘obcości’ pozostały jedynie kontynuanta prasłowiańskiego przymiotnika **tjudŷ* (np. w rosyjskim, por. *чужоѹ*, *чуждыѹ*), uzyskały one nowe znaczenia, podobne do tych, które rozwinął polski przymiotnik *obcy*. Jednocześnie w tych językach kontynuanta prasłowiańskiego przymiotnika *obŷtjŷ* wytworzyły nowe znaczenia, zmierzające ku pojęciu ‘ogólności, uniwersalności’ itp. Warto przyjrzeć się rozwojowi tych znaczeń, aby lepiej zrozumieć główny problem, który nas tu interesuje, a mianowicie rozwój polskiego przymiotnika *obcy*.

Problem 2. to wyjaśnienie **zagadkowej genezy** polskiego znaczenia przymiotnika *obcy*.

Problem 3. wreszcie to **wzajemne stosunki znaczeniowe** między przymiotnikami *obcy* i *cudzy* w języku polskim, w którym wskutek rozwoju semantycznego przymiotnika *obcy* powstały dwa bliskie sobie znaczeniowo przymiotniki.

W dalszym ciągu omówię tylko niektóre z tych kwestii. Zwłaszcza poważny opis rozwoju znaczeń obu przymiotników w poszczególnych językach słowiańskich. Wymagalby współpracy slawistów, specjalistów w zakresie tych języków. Jednakże dla zrozumienia całości problemu konieczne jest przyjrzenie się interesującym nas procesom choćby w ogólnych zarysach. Obraz zmian w językach wschodniosłowiańskich będą obserwować jedynie na przykładzie języka rosyj-

skiego, przy czym oparę się głównie na danych słownikowych, co w konsekwencji da obraz niepełny i uproszczony, a więc hipotetyczny.

2. Dzieje prasłowiańskiego przymiotnika **obъtjь*

Jak widać z podanego wyżej zestawienia, przymiotnik ten kontynuowany jest w wyjściowym znaczeniu ‘wspólny, ogólny’ (z późniejszymi modyfikacjami) jedynie we wschodniej i południowej słowiańszczyźnie. W zachodniej słowiańszczyźnie uległ zanikowi lub gruntownej zmianie semantycznej, jak w języku polskim.

2.1. Rozwój znaczeniowy kontynuantu przymiotnika **obъtjь* w języku rosyjskim (a więc rozwój przymiotnika *общий*) wykorzystuje potencję semantyczną niesioną przez pierwotne znaczenie tego przymiotnika: ‘związany z tym, co nas otacza, co jest wokół’. Możliwości przesunięć zmiernają w dwóch głównych kierunkach:

- (1) ‘odnoszący się do **wszystkich**, powszechny’, a dalej ‘pospolity, zwyczajny, zwykły’,
- (2) ‘istniejący, zachodzący, dokonywany, posiadany **wspólnie**, wspólnie (wraz) z innymi’, a dalej różne rozumienia ‘wspólnoty’ i ‘kolektywności’.

Warto zauważyć, że znaczenie (1) ‘dotyczący ogółu, zbiorowości’ ma dwa aspekty: **dystrybutywny** (‘odnoszący się do każdego’) i **kolektywny** (‘odnoszący się do wszystkich, całego zbioru’). Przy tym drugim rozumieniu *общий* zbliża się do znaczenia kolektywnego, wyróżnionego jako znaczenie (2).

A oto dalsze znaczenia przymiotnika *общий*, nawiązujące do któregoś z dwóch podstawowych znaczeń.

- (3) ‘całościowy, **ogólnikowy**, niekonkretny’, pochodne od znaczenia (1), por. ros. в *общих чертах*,

- (4) ‘**podobny**, jednakowy’ (w siedemnastotomowym słowniku języka rosyjskiego, tzw. БАС, znaczenie 4.), pochodne od znaczenia (2): ‘posiadający cechy wspólne’, np. *Содержание истории есть общее — судьба человечества*.

Niektóre z tych znaczeń rozwinęły jeszcze dalsze pochodne (w sumie w akademickim słowniku języka rosyjskiego jest ich kilkanaście). Zwłaszcza rozbudowane jest w języku rosyjskim pojęcie ‘kolektywności’, pochodne od znaczenia (2).

2.2. W języku czeskim bezpośredniego kontynuantu przymiotnika *obъtjь* nie ma. Istnieje natomiast rzeczownik *obec*, oznaczający pierwotnie ‘ogół’, potem ‘gromadę, gminę’, ‘środowisko’. Od niego pochodne są dwa przymiotniki: *obecní*, o znaczeniu konkretnym ‘komunalny, gromadzki’, oraz *obecný*, który rozwinął znaczenia abstrakcyjne, paralelne do znaczeń właściwych przymiotnikowi *общий* w języku rosyjskim. Przymiotnik *obecný* znaczy więc: 1. ‘ogólny’ (np. *obecná jazykověda*, por. ros. *общее языкознание*), 2. ‘powszechny; właściwy, przysługujący

wszystkim’ (np. *obecná čeština, obecná škola*, por. ros. *общее образование*). Ponadto przymiotnik ten uzyskuje znaczenie ‘pospolicity, zwyczajny’, znane też z rozwoju semantycznego przymiotnika *общий*.

2.3. Kontynuacja przymiotnika *объѣъ* w **polszczyźnie** przebiega w sposób specyficzny. Jak już wspomniałam, prasłowiański przymiotnik jest kontynuowany w całkowicie zmienionym znaczeniu. Znaczenie pierwotne nie jest notowane w najstarszych tekstach, z wyjątkiem jednego niepewnego przykładu, o którym niżej. Natomiast zachowuje się ono w derywatach, przede wszystkim w do dziś żywym znaczeniu czasownika *obcować* ‘być z kimś we wspólnocie, przestawać z kimś, być w bliskich kontaktach’, także ‘współżyć seksualnie’, jak również w znanym staropolszczyźnie rzeczowniku *obec, obietcz* ‘ogół, gromada’ (zachowanym do dziś w przyimku, dawnym przysłówku, *wobec*) oraz derywowanym od niego przymiotniku *obecny*. O rozwoju tych wyrażzeń nieco szerzej będzie jeszcze mowa.

Sam przymiotnik *obcy* w pierwotnym znaczeniu notowany jest u Lindego dwukrotnie w formie wschodniosłowiańskiej *obszczy* i ilustrowany cytatami z tekstów pochodzenia ruskiego: Pimina Mohyły: „Taki zwyczaj w monastyrach obszczych bywał” oraz Sakowicza (Sobór Kijowski 1645): „Schował w monastyrze obszczym żyjąc trzy złote”. Jak widać, cytaty te dotyczą realiów wschodniosłowiańskich.

Postać rodzima w dawnym znaczeniu zanotowana jest jeden raz przez *Słownik staropolski* w tekście z XV wieku. A oto ów cytat: „Nawięczsza dobroć jest od ludzi na świecie: sprawiedliwość miłować, cudzego nie drapać, **obcego a swego** podle woli bożej używać” (Kodeks Działyńskich I, 1460–1470). Jak widać, użycie to sugeruje rozumienie przymiotnika *obcy* jako ‘wspólny’.

Dawne znaczenie zachowane jest, jak już wspomniałam, w derywatach, takich jak *obcować*, stp. *obec, obietcz* ‘ogół, gromada’ (por. „Pospolita obietcz ludzka”, cyt. za L. z Erazma z Rotterdamu), a także w derywowanym od tego ostatniego wyrazu przymiotniku *obecny, obiecny* ‘ogólny, uniwersalny, dotyczący wszystkich’, np. „Ludzie obietczni [‘wszyscy’] niech będą posłuszni przykazaniu bożemu” (L, XVII w.).

Nawiasem mówiąc, przymiotnik *obecny* (będący w takiej postaci bohemizmem) rozwinął w polszczyźnie nowe znaczenia, inne aniżeli paralelny przymiotnik czeski. Są to znaczenia:

— ‘osobisty, we własnej osobie’, np. „Na [...] synod biskup krakowski obecnie jechał” (*Kronika Marcina Kromera*), por. współczesne: *być gdzieś obecnym* ‘osobiście’,

— ‘będący przy tym’, np. „Te rzeczy ludzi trwożyć zwykły, które obecne w oczach nie są” (Wargocki, *Cezara księgi*, 1618),

— ‘będący teraz, teraźniejszy’, np. *obecna moda, obecne zwyczaje, obecny redaktor naczelny* itp.

Przejdźmy do próby wyjaśnienia przesunięcia semantycznego, które dokonało się w przymiotniku *obcy*, tzn. przejścia od znaczenia ‘wspólny, ogólny, powszechny’ do znaczenia ‘nie nasz, nienależący do kręgu bliskiego’. Linde, definiując przymiotnik *obcy* jako ‘nie nasz, nie do nas należący’, sugeruje przeciwstawienie pojęciowe: ‘nasz własny, należący do nas (indywidualnie, prywatnie)’ i ‘nie nasz własny, wspólny, ogólny, należący do zbiorowości’. W tym przeciwstawieniu ‘należący do zbiorowości’ zaczyna znaczyć ‘nie nasz własny’.

Podobną sugestię, tylko nieco bardziej skrajnie sformułowaną, wypowiada Andrzej Bańkowski w swoim *Słowniku etymologicznym języka polskiego* (2000). Piśsze on pod hasłem *obcy*: „Zmiana znaczenia w stp. *obcy* ze ‘wspólny’ na ‘cudzy’ odbija znamiennej cechę psychiczną Polaków, »idiolatrię«, czyli kult sobiepańskiej własności ściśle prywatnej”.

To mocne sformułowanie należałoby nieco osłabić, odpsychologizować; istotnie mamy tu do czynienia ze wspomnianym przeciwstawieniem: z jednej strony ‘indywidualność (nasz/mój własny)’, z drugiej zaś ‘zbiorowość, własność kolektywna’, które odbierane są jako ‘nie nasze’. Natomiast wiązanie tego z charakterem narodowym Polaków jest może pewną przesadą.

W sumie hipotetyczną rekonstrukcję drogi przesunięcia znaczeniowego przymiotnika *obcy* można przedstawić za pomocą następującego schematu:

psl. * <i>obъtjъ</i>	pol. <i>obcy</i>
‘wspólny, ogólny, powszechny, należący do wszystkich’	→ ‘nienależący do mnie, nie mój własny’

Omawiana zmiana musiała się dokonać bardzo wcześnie, gdyż, jak pokazywaliśmy, najstarsze zabytki (z wyjątkiem jednego dyskusyjnego przykładu) nie potwierdzają stanu pierwotnego. Linde odnotowuje jeden cytat z Erazma z Rotterdamu (*Księgi ktore zowią język*), który mógłby świadczyć o pewnym rozchwianiu znaczeniowym, wahaniu między znaczeniem ‘powszechny, ogólny’ a ‘nie nasz, postronny, występujący gdzie indziej’. A oto ten cytat: „Przyrodzenie polskie ku obcym a postronnym obyczajom skłonniejsze jest niżli ku swym własnym”. Tu *obcym* może być rozumiane jako ‘powszechnym, pojawiającym się wszędzie’. Znaczenie takie mają wschodniosłowiańskie kontynuanty prasłowiańskiego przymiotnika **obъtjъ*. Mówiliśmy o nim wyżej, w paragrafie 2.1.

Ewolucja, o której mowa, jest specyficznie polska, nieznaną innym językom słowiańskim. Jediną zagadkę w tej kwestii stanowi odnotowane przez Trubaczewa użycie przymiotnika *обууу* jako ‘obcy’ w jednym ze staroruskich letopisów z X wieku, opatrzonym skrótem: Лавр. Лет. 46, 945. Nie jest jednak jasne bez dodatkowych badań, czy chodzi o jakiegoś wpływy, czy też niezależny, paralelny rozwój.

Pojawienie się nowego znaczenia w polskim przymiotniku *obcy* i dalszych znaczeń pochodnych (‘nie nasz własny, nie należący do kręgu bliskiego’, a następnie

‘nieznajomy, nieznany, z którym nic nas nie łączy’) spowodowało zmianę relacji z istniejącym przymiotnikiem *cudzy* ‘należący do kogoś innego niż osoba wskazana (przez podmiot)’.

W polszczyźnie kontynuant prasłowiańskiego przymiotnika **tjudjь*, po pewnym okresie wahań, pozostał w swoim dzierżawczym znaczeniu (np. *cudze mieszkanie, cudze klucze*), natomiast w innych językach słowiańskich kontynuanty tego prasłowiańskiego przymiotnika uzyskały nowe znaczenia zbliżone do ‘obcości’ (‘nie należący do kręgu bliskiego, nie znany, z którym *X*-a nic nie łączy’). Żeby więc dobrze uzmysłwić sobie wzajemne relacje semantyczne w obrębie omawianego pola, trzeba pokrótce przyrzeć się rozwojowi semantycznemu przymiotnika **tjudjь*.

3. Dzieje prasłowiańskiego przymiotnika **tjudjь*

Pierwotne znaczenie tego przymiotnika to ‘należący do kogoś innego niż mówiący (podmiot zdania, osoba inaczej wyznaczona)’. Takie dzierżawcze znaczenie zachowuje się do dziś w polszczyźnie, choć w okresie staropolskim, gdy nowe znaczenia przymiotnika *obcy* nie były jeszcze w pełni wykształcone, występują również wahania w znaczeniu przymiotnika *cudzy*. Miał on także znaczenie ‘externus’, np. *cudzy człowiek, synowie cudzy*, „Posłowie z cudzej ziemi”, „Naukam cudzym nie dajcie się unosić” itp.

Inne języki słowiańskie, niemające, jak polszczyzna, drugiego bliskoznacznego przymiotnika, rozwinęły w kontynuancie przymiotnika **tjudjь* nowe dodatkowe znaczenia, zbliżające się do pojęcia ‘obcości’.

I tak np. w języku czeskim *cizí* to ‘externus’ (*cizí jazyk, cizé těleso, Cizim vstup zakázán*), a także ‘daleki komuś, nie pozostający z kim w bliskich kontaktach, obojętny’, np. *Jisme si cizí* ‘jesteśmy sobie obcy’.

Język rosyjski kontynuuje przymiotnik prasłowiański w dwojakiej formie: starocerkiewnej (*чуждый*) i rodzimej (*чужой*). Postać starocerkiewna wyraża znaczenie ‘obcości’ (‘nie należący do kręgu bliskiego mówiącemu’, np. *чуждая идеология*), a także ‘nieposiadania pewnej cechy, bycia pozbawionym tej cechy’, np. *чуждый зависти, ему чуждо чувство зависти* ‘obce mu uczucie zawiści’.

Przymiotnik *чужой* kontynuuje podstawowe znaczenie prasłowiańskiego przymiotnika (‘należący do kogoś innego niż *X*’): *чужие вещи, чужие дети, чужие дома*, a obok tego rozwija znaczenie ‘obcości’: *чужой* ‘człowiek obcy, nie należący do rodziny’, ‘znajdujący się w dalekich stosunkach’ (*мы стали чужие друг другу*), ‘niemający bliskich stosunków z kimkolwiek’ (*Он был здесь чужой человек*).

Jak widać, w języku rosyjskim znaczenia właściwe polskiemu przymiotnikowi *obcy* wyrażane są wieloznacznym przymiotnikiem *чужоѝ*.

Przejdźmy na koniec do pokazania wzajemnych stosunków semantycznych między oboma polskimi przymiotnikami *cudzy* i *obcy*.

4. Stosunki semantyczne między przymiotnikami *cudzy* i *obcy* we współczesnej polszczyźnie

Z dotychczasowego przeglądu wynika, że istnieją dwa bliskie sobie pojęcia, które w polszczyźnie wyrażane są odrębnymi leksemami (*obcy* i *cudzy*), a w innych językach słowiańskich jednym wieloznacznym leksemem: ros. *чужоѝ*, czes. *cizí* i in. Spróbujmy zastanowić się nad istotą tych dwóch pojęć. Mają one pewne elementy wspólne i elementy różniące. Zacznijmy od elementów wspólnych.

4.1. Wspólne jądro znaczeniowe

Wniknięcie w semantykę obu przymiotników prowadzi do wniosku, że wspólnym węzłem semantycznym obu przymiotników jest pojęcie ‘dzierżawczości’, odmiennie profilowane w obu przymiotnikach: w sposób ścisły w przymiotniku *cudzy* i w sposób niesprecyzowany, nieokreślony w przymiotniku *obcy*. Przyjrzyjmy się tej kwestii dokładniej.

Współczesny przymiotnik *cudzy* opisuje relację dzierżawczą **trójargumentową** między przedmiotem *y* i dwiema osobami: rzeczywistym właścicielem *z* i osobą *x* (denotatem podmiotu), która **nie jest właścicielem** *y*-a. Przymiotnik ten informuje, że przedmiot *y* należy do kogoś innego (*z*-ta), który nie jest osobą wyznaczoną przez podmiot zdania (*x*-em), por. np.

Jan wziął (przez pomyłkę) cudze klucze, okulary.

Jan znalazł się w cudzym mieszkaniu.

Zatem: *cudze y* to ‘*y* należące do *z*-a, niebędące *x*-em’ (tzn. denotatem podmiotu). W szczególnych przypadkach *x*-em może być sam mówiący: *To są cudze klucze* ‘nie moje’.

Przymiotnik *cudzy* jest więc zaprzeczeniem relacji dzierżawczej wyrażanej przez *swój* ‘należący do podmiotu’, por. *Jan dał mu swoją książkę* ‘należącą do niego’ i *Jan dał mu cudzą książkę* ‘należącą do kogoś innego’.

Dzierżawczość może być przy tym rozumiana bardzo szeroko, jako ogólna relacja (*cudzy sukces* ‘sukces odniesiony przez kogoś innego’, *cudza słabość* ‘charakteryzująca kogoś innego’), bycie popełnianym przez kogoś (*cudzy błąd*, *cudzy grzech*), bycie przeżywanym przez kogoś (*cudzy ból*, *cudzy lęk*, *cudzy niepokój*, np. *Był nieczuły na cudzy ból, lęk, niepokój*) itp. Zauważmy, że w tych połączeniach nie może pojawić się przymiotnik *obcy*, chyba że jako orzecznik, sygnalizujący, że

zjawisko, opisywane przez rzeczownik, nie dotyczy podmiotu: *obcy był mu (tego rodzaju) ból, niepokój, lęk*.

Zastanówmy się z kolei nad elementem ‘dzierżawczości’ w znaczeniu przymiotnika *obcy*.

Przymiotnik ten ma współcześnie bardzo wiele znaczeń (będzie o nich mowa dalej), jednakże we wszystkich obecny jest pewien element wspólny, jakim jest ‘nienależący do kręgu bliskiego mówiącemu’, a ten wywodzi się z szeroko pojętej dzierżawczości. Można wskazać użycia, w których występuje wyłącznie owa zanegowana dzierżawczość, jak np. w zdaniach (paralelnych do cytowanych wyżej przykładów z przymiotnikiem *cudzy*):

Znalazł się w obcym mieszkaniu ‘nienależącym do niego’,
Zauważył jakieś obce przedmioty ‘niebędące jego własnością’

Obcy jest predykatem **dwuargumentowym**, profiluje negację relacji dzierżawczej (‘nienależący do *X*-a’), a więc opisuje relację między przedmiotem *y* i osobą *x*, która nie jest posiadaczem tego przedmiotu. Natomiast, w przeciwieństwie do przymiotnika *cudzy*, brak w jego znaczeniu informacji o rzeczywistym posiadaczu, co umożliwi dalsze przesunięcia semantyczne.

Zatem: *obce y* to ‘*y* nienależące do *x*-a (osoby wskazanej przez podmiot lub inaczej wyznaczonej)’.

Jak widać, w znaczeniu przymiotnika *obcy* nie jest wyprofilowana relacja do rzeczywistego posiadacza, jak w przymiotniku *cudzy*, w którym rzeczywisty posiadacz (określony bądź nieokreślony) jest w tle: *cudze sukcesy, cudze słabości, cudze dzieci* to **czyjeś**, ale nie moje (nie *x*-a). To usunięcie informacji o rzeczywistym posiadaczu umożliwia, jak wspomnieliśmy, rozwój znaczeń pochodnych przymiotnika *obcy* w kierunku ‘nie należący do kręgu bliskiego mówiącemu’, ‘obojętny’, ‘niemiły’, ‘nieznany’. Przyjrzyjmy się nieco bliżej współczesnym znaczeniom tego przymiotnika.

4.2. Współczesne znaczenia przymiotnika *obcy*

Poniższe zestawienie wykorzystuje dane słownikowe i materiały z Korpusu Tekstów PWN, jednakże nie pretenduje do pełnego i precyzyjnego opisu znaczeń przymiotnika *obcy* we współczesnej polszczyźnie. Jest szkicem, który powinien podlegać dalszej obróbce. Na podstawie słowników i tekstów można wyróżnić następujące znaczenia:

(1) ‘nienależący do *x*-a (podmiotu lub osoby inaczej wyznaczonej, w tym mówiącego)’, np. *Znalazł się w obcym mieszkaniu*;

(2) ‘nienależący do kręgu bliskiego osobie mówiącej lub inaczej wyznaczonej’, ‘nie nasz’, np. *obce państwo, obca kultura, obcy język, obcy kapital, obce firmy* i in. W znaczeniu tym powstaje łatwo nacechowanie emocjonalne negatywne;

(3) ‘niezgodny z poglądami, systemem wartości mówiącego lub innej osoby wyznaczonej’, np. *Obcy (mu, mi) sposób myślenia, obce idee, wzory*;

(4) ‘nieznany x-owi (osobie wskazanej przez podmiot lub inaczej wyznaczonej)’, np. *Usłyszał w słuchawce obcy głos, To pojęcie jest obce dla dziesięcioletniego chłopca,*

(5) ‘taki, z którym x-a nie łączy, obojętny’, np. *Stali się sobie obcy.*

Ponadto przymiotnik ten używany jest **rzeczownikowo** w znaczeniu: ‘osoba nie należąca do określonej grupy, narodu, środowisk, z którymi mówiący się identyfikuje’, np. *Zamieszkać u obcych, szukać pomocy u obcych, Nie mieć zaufania do obcych.*

W przedstawionym zestawie kilka punktów jest niejasnych i wymaga doprecyzowania. Przede wszystkim wydaje się, że dominuje znaczenie (2), które informuje, że desygnat określanego rzeczownika pozostaje poza sferą bliską mówiącemu: *obce obyczaje, obca waluta, obce usługi* ‘usługi wykonywane przez firmę zewnętrzną wobec firmy, z którą utożsamia się mówiący’. Inne znaczenia są jego uszczegółowieniami. W znaczeniach (3) i (4) pojawia się pojęcie ‘dystansu’ także pochodne od znaczenia (2), a niezgodność aksjologiczna jest chyba wtórna. Pojęcie ‘dystansu’ obecne jest zwłaszcza w użyciach orzecznikowych, niemal nieograniczenie występujących przy nazwach abstrakcyjnych: *Tego rodzaju myślenie, uczucie, zachowanie, postępowanie były mu zupełnie obce, Słabość była mu obca* itp. Dystans ten przeradza się często w brak aprobaty, który może prowadzić do negatywnego wartościowania.

Wniknięcie w znaczenie przymiotnika *obcy* rodzi potrzebę rozważenia jeszcze dwóch kwestii, mianowicie: (1) ustalenia, do kogo odnosi się drugi argument predykatu *obcy*, tzn. kto jest osobą wyłączającą desygnat określanego rzeczownika z kręgu bliskiego i (2) kiedy i w jakich warunkach pojawia się nacechowanie aksjologiczne tego przymiotnika. Jak pokazują przykłady, nacechowanie aksjologiczne przymiotnika *obcy* nie jest obligatoryjne: w połączeniach *usługi własne i obce* (‘wykonywane przez firmę zewnętrzną wobec tej, w której pracuje mówiący’), *obcy język, obca waluta* itp. brak nacechowania negatywnego. Także w użyciu czysto ‘dystansującym’ (*Strach był mu uczuciem zupełnie obcym*) brak elementu aksjologicznego. Jednakże w bardzo wielu połączeniach (*obce kraje, obca kultura, obce idee, obce wzory* itp.) pojawia się nacechowanie negatywne; wynika ono w sposób naturalny ze znaczenia ‘nie nasz, nienależący do kręgu bliskiego mówiącemu’.

Rozważmy jeszcze problem, kto jest osobą ustalającą ‘bliskość’ i nacechowanie negatywne.

4.3. Problem drugiego argumentu: mówiący czy osoba inaczej wyznaczona

Rysują się tu dwa typy użyc:

(1) takie, w których *obcy* należy do tzw. słownictwa egocentrycznego (por. Benveniste 1958, Paduczewa 2000, także Grzegorzycykowa 2004), tzn. zawiera w swym znaczeniu informację o stanowisku mówiącego, jak większość zaimków

(typu *mój, nasi*) czy słownictwo modalno-oceniające (*trzeba, powinien* itp.). Użycie przymiotnika *obcy* w połączeniach *obce państwo, obcy wywiad, obcy język* ma różne odniesienia, zależnie od tego, kto mówi. Wyrażenia *obca waluta, obcy kapitał* odnoszą się do różnych desygnatów, w zależności od tego, kto je wypowiada.

(2) Drugi typ użycia to takie, w których *x-em*, a więc ustalającym, że *y* nie należy do kręgu bliskiego, nie jest mówiący, ale jakaś inna osoba wyznaczona w tekście, np. przez podmiot zdania (por. *Zauważył na stole jakieś obce przedmioty*) lub de notat zaimka *mu, jej, nam* itp., jak np. w zdaniu: *Obcy jej był ten sposób myślenia, Obce nam idee* itp. Zauważmy, że w znaczeniu czysto egocentrycznym nie ma możliwości wstawienia zaimka, który zdejmowałby z mówiącego odpowiedzialność za wyłączenie z kręgu bliskości i ustalanie aksjologii: *obcy mu kapitał, obce mu usługi*. Wstawienie zaimka zmienia znaczenie przymiotnika na dystansujące: *Obcy mu język* ‘nieznany’, *Obca mu kultura* ‘kultura, w stosunku do której osoba wskazana zaimkiem *mu* odczuwa dystans’.

Na koniec wróćmy do problemu nacechowania negatywnego w wyrazie *obcy*. Pojawia się ono kontekstowo, ale jego źródła tkwią w podstawowej semantyce przymiotnika. Bycie spoza kręgu bliskiego implikuje niechętny stosunek. Najwyraźniej widoczne jest to w użyciach rzeczownikowych. *Obcy* to ‘ktoś nienależący do kręgu rodzinnego, etnicznego, środowiskowego, przyjacielskiego, kulturowego, z którymi identyfikuje się mówiący’. Jest to krąg określany jako *nasi*. Taki ‘obcy’ to ktoś zewnętrzny, spoza kręgu, ujmowany jako **przybysz**, co odpowiada łac. *externus*, gr. *ξενος*. Przytoczmy charakterystykę obcych, przedstawioną przez Kałuścińskiego (*Busz po polsku*, cytując za *Dystynktywnym słownikiem synonimów*, A. Nagórko i inni, 2004): „Wszędzie są obcy, naruszają spokój miasteczek, stabilizację osiedli, harmonię pracy. Nie muszą liczyć się z opinią [...]. Nie ma na nich sankcji, bo w gruncie rzeczy na niczym im nie zależy. Nie wnoszą żadnych wartości, a przecie zagrażają wartościom istniejącym”.

Tak rozumiani ‘obcy’ to najczęściej przybysze z zewnątrz. Przejście semantyczne od ‘przybysza’ do ‘wroga’ oddaje dobrze ewolucja znaczeniowa greckiego rzeczownika *ξενος*, który początkowo oznaczał ‘gościa’, ‘przybysza’, nawet ‘przyjaciela’, a następnie przekształcił się w ‘obcego, zagrażającego’. Podobną ewolucję od ‘gościa’ do ‘wroga’ przeszedł łaciński wyraz *hostis* (pie. *g^hostis* ‘przybysz’): początkowo ‘gość, przybysz’, a następnie ‘wróg’.

Pojawienie się negatywnego nacechowania aksjologicznego i emocjonalnego w wyrazie *obcy* jest przejawem stosunku do ludzi odmiennych (innych), spoza grupy, charakterystycznego dla kultur pierwotnych: wyłączenie z grupy (etnicznej, środowiskowej, rodzinnej) prowadzi do negatywnych emocji i ocen tych, którzy znajdują się poza grupą. Warto zauważyć, że niektóre innojęzyczne odpowiedniki ‘obcego’ (np. ang. *strange, stranger*) mają w swym znaczeniu odniesienie do dziwności, odmienności osoby obcej. Przyjrzenie się temu, jak pojęcie ‘obcości’

konceptualizowane jest i wyrażane w różnych językach, stanowiłyby niezmiernie interesujący i ważny kulturowo przedmiot badań. Ale to już temat na odrębną rozprawę.

Literatura

- Bańko Mirosław (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Benveniste Emil, 1958, *De la subjectivité de la langue*, „Journal de Psychologie”.
- Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Grzegorzczkova Renata, 2004, *Punkt widzenia nadawcy w znaczeniach leksemów*, [w:] *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin, s. 161–176.
- Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 1, Lwów 1854, t. 3, Lwów 1857.
- Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, 2000, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków.
- Sławski Franciszek, 1952, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 3, Wrocław 1968, t. 19, Wrocław 1990.
- Stanisław Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1, Wrocław 1953–1955, t. 5, Wrocław 1965–1969.
- Vasmer Max, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. 3, Heidelberg, 1958.
- Падучева Елена, 2000, *Наблюдатель как эксперт «за кадром»*, [в:] *Слово в тексте и словаре. Сборник статей к семидесятилетию Ю. Д. Апресяна*, Москва.
- Словарь современного русского литературного языка*, т. 8, Москва 1959, т. 17, Москва 1965.
- Трубачев О. Н. (ред.), 2005, *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 31, Москва.

FROM COMMUNITY TO ALIENNESS. THE SEMANTIC DEVELOPMENT OF THE POLISH ADJECTIVE *obcy* ‘ALIEN; FOREIGN’

The article is predominantly concerned with the semantic development of the Old Slavic adjective **obъtъbъ*, referring to a community, generality or commonality, whose Polish continuant (*obcy*) has become to mean ‘not belonging to the community’. It has thus approached the adjective *cudzy* ‘belonging to someone else’, which derives from the Old Slavic **tjudъbъ*, and whose continuants in other Slavic languages are basic exponents of the concept of alienness or foreignness. The author also attempts to explain the meaning shift of *obcy* from ‘of a community’ to ‘alien, foreign’. A hypothesis is formulated according to which the meaning evolved from ‘common, general, belonging to everyone’, via ‘not mine’, then ‘not ours, not within our circle’ to ‘unknown, with which we have no connection’. The author also analyzes the semantic relationship between present-day Polish *cudzy* and *obcy*, and concludes that the two adjectives are linked through the concept of ‘possession’, differently profiled in each lexical item. Valuation inherent in the adjective *obcy* is also investigated. Its negative marking is revealed in context but it nevertheless derives from the word’s basic semantics.